

Szerzői jogok és dokumentumszolgáltatás elektronikus környezetben

A szerzői jogok kérdése érinti a könyvtári és információs tevékenység valamennyi területét. A legtöbb probléma a *dokumentumellátás* során jelentkezik, amely nemcsak a könyvtárak között bonyolódik, hanem a szerzők és a könyvtárak, a könyvtárak és a felhasználók, a szerzők és a felhasználók között is.

A könyvtárak különös helyzetben vannak a szerzői jogokat tekintve: ők szabályozzák a más emberek szerzői jogokkal védett alkotásaihoz való hozzáférést.

A szerzői jog

A szerzői jognak nemzeti jellege van, ezért nem szabad általánosítani: más-más hagyományok uralkodnak az angolszász világban és Európa kontinentális részén. Az azonban elmondható, hogy a szerzői jog hordozójukat tekintve nem különbözteti meg a dokumentumokat: ez nagyon tág fogalom, a hagyományos, nyomtatott szövegtől a videokazettáig mindent tartalmaz. A „szerzői jog” kifejezés összefoglaló jellegű, részekre bontható. A legtöbb országban a szerzői jog jogosultjának kizárólagos joga van a következő tevékenységekre:

- másolás;
- terjesztés;
- előadás, bemutatás, eljátszás;
- közvetítés;
- átdolgozás vagy fordítás.

Az Európai Unióban (EU) két új jog is idetartozik: a kiadói jog (Publication Right) és az adatbázisjog (Database Right).

Dokumentumellátás

Mivel elektronikus környezetben a dokumentumellátás valamennyi említett jogot sértheti, az új helyzethez alkalmazkodva kell felülvizsgálni őket.

Elsőként a szerzői jog fogalmát kell tisztázni: az elektronikus világban ez ugyanazt jelenti, mint a nyomtatott dokumentumok esetében, ugyanakkor számos kifejezést kell újradefiniálni, mint például:

- hozzáférés,
- beszerzés,
- böngészés,
- közzététel,
- másolat és másolás,
- terjesztés,
- dokumentumszolgáltatás,
- folyóirat-használat,
- kölcsönzés és bérbeadás,
- megóvás,
- a megjelentetett mű és a kiadás,
- továbbítás.

A jogosult jogai

Másolás

Alapvető jog, amelyet a szerzői jog biztosít. A legtöbb könyvtár hatalmas gyűjteménnyel rendelkezik, amelyet minél szélesebb körben szeretne hozzáférhetővé tenni. Nagy a kísértés az anyag digitalizálására és a világhálóra vitelére. Nem szabad azonban elfeledkezni arról, hogy az elektronikus változat elkészítése nemcsak másolást jelent, hanem a dokumentum közzétételét is. Ez mind a szerzők, mind a kiadók jogát sértheti. Fontos kérdés a szerzői jogi védelem időtartama is: egy régi mű – amelyre már nem vonatkozik a szerzői jogi védelem – digitalizálása révén új szerzői jogokkal védett alkotás jön létre, amely az EU-jog szerint adatbázisnak, vagy más jogalkotások szerint gyűjteményes műnek felelhet meg.

Bár mindenki úgy gondolja, hogy tudja, mit jelent a másolás, mégis számos olyan helyzet van, amikor a felhasználó nincs ennek tudatában. Nem lehetne pl. a számítógép képernyőjén megjeleníteni egy művet anélkül, hogy előtte másolat ne készült volna róla. A másolás olyan művelet, amelyet a szerzői jog jogosultja szabályoz. Az EU jogalkotása pontosan meghatározza, hogy jogellenesek azok a feltételek, amelyek megakadályozzák egy elektronikus mű rendeltetésszerű használatát.

A másolatok terjesztése a felhasználóknak

A terjesztés más, mint a kiadás, hiszen a kiadás csak egy része ennek a jognak. Néhány ország joggyakorlatában ez magában foglalja a nyilvánosságának szóló közlést és a mű továbbítását. Ezeket a jogokat a jogszabályokban sokszor különválasztják a kiadástól. Bár a hagyományos dokumentumszolgáltatás úgy tűnhet, mintha „a másolatok nyilvánosságához való továbbítása” lenne, jogi szempontból ez csak az eredeti dokumentumokra vonatkozik, és nem az eredetiről készült másolatokra.

A közzététel kérdése sokkal bonyolultabb a World Wide Webben. Technikailag könnyű egy anyagot a weboldalra feltenni és továbbítani, és amíg ezt a szerzői jog jogosultja teszi, vagy az ő engedélyével hajtják végre, nem nagyon okozhat problémát. A gondok akkor jelentkeznek, amikor a művet az egyik weblapról letöltik, és más weblapon is elérhetővé válik. Ezért az olyan dokumentumküldő rendszerek, amelyek nem publikált anyagokat vagy félig publikált anyagokat (pl. szürke irodalom) is szolgáltatnak, a kereskedelmi kiadók által indított eljárásokkal szembesülhetnek.

Kölcsönzés és bérbeadás

Első hallásra ezek a kérdések az elektronikus világban nem tűnnek fontosnak, de ez nincs így. A bérbeadás pénzért való kölcsönzés, ami kizárólag a szerzői jog jogosultjának engedélyével történhet. A „kölcsönzés” célja definíció szerint nem a gazdasági haszon. Ez a jog nincs minden országban megfogalmazva, de pl. az EU-tagországok könyvtárai gyűjteményükből bármit kölcsönadhatnak, díjként pedig nem számíthatnak fel többet, mint az adminisztratív munka költségeit. Ugyanakkor Angliában a közkönyvtárak csak a nyilvános kölcsönzési jog rendszere (Public Lending Right Scheme) hatálya alá tartozó dokumentumokat kölcsönözhetnek, amely állami alapokból fizet a szerzőknek, valahányszor műveiket kölcsönadják. Ez csak a könyvekre vonatkozik, egyéb dokumentumok kölcsönzéséhez a szerzői jog jogosultjának engedélyére van szükség.

A probléma azért merül fel, mert elektronikus környezetben valójában nem kölcsönzésről, hanem jelátvitelről van szó. (A kölcsönzés lényege, hogy a kölcsönadott tárgyat a tulajdonos abban az időpillanatban nem tudja használni.) Elektronikusan ezt úgy oldották meg, hogy egy könyvtár, amely előfizet pl. egy elektronikus folyóíratra, úgy továbbíthassa azt vagy annak egy részét más könyvtáraknak, hogy közben ő (az előfizető könyvtár) nem fér hozzá. Meghatározott idő után ez a blokkolás feloldható, akkor pedig a második (a kölcsönvevő) könyvtár hozzáférése tiltható. Még sok időt igényel annak eldöntése, hogy ezt jogszabályban szabályozzák, vagy szerződéssel teszik lehetővé. A lehetőség azonban mindenképpen fennáll.

Megjelenítés

Ezzel is különösnek tűnik elektronikus környezetben foglalkozni. Ugyanakkor ma már a dokumentumok nem egyszerű képek és szövegek, hanem komplex, audiovizuális részeket, szoftvereket és bármi digitalizálható tartalmazó együttesek. Ezeket a műveket a felhasználó vagy a felhasználók egy csoportja megjelenítheti a képernyőn, tehát a művet „előadták”. Tovább bonyolítja a helyzetet, hogy az „előadónak” is megvannak a saját jogai.

Műsorszórás

A műsorszórás (sugárzás) nincs szoros kapcsolatban sem a dokumentumküldéssel, sem a könyvtárakkal. Azért kell mégis beszélni róla, mert a hipertext kapcsolatok miatt a továbblépés már műsorszórásnak is tekinthető. Az nem okoz problémát, ha egy URL-t adunk meg forrásként, ahol a felhasználó dokumentumokat kereshet, hiszen ez egyenértékű a bibliográfiai hivatkozással. Jogi problémákkal azok a könyvtárak szembesülhetnek,

amelyek állományukat a világhálón keresztül teszik hozzáférhetővé, mivel a weboldalon történő elhelyezéssel a korábban kiadatlan művek kiadhatóvá válnak.

Megtévesztés

Egy további aspektus a dokumentumok Weben való elérhetőségénél a megtévesztés kérdése. Ez nem tartozik közvetlenül a szerzői jog témakörébe, sokkal inkább a kereskedelemébe. Fontos, hogy amikor egy linkeket tartalmazó weboldalt készítünk, fel legyen tüntetve, kié az adott oldal: a felhasználónak tudnia kell, kinek az információját használja. Mivel a weblapok közötti mozgás azt eredményezheti, hogy a felhasználó azt sem tudja, éppen kinek a weblapján van, fontos, hogy minden weboldalon jól látható jelek utaljanak arra, kié az adott lap, és így a szerzői jogi védelmet élvező alkotás megtekinthető, letölthető vagy nyomtatható. Egy, a szerzői jogi információkra utaló ikon elhelyezése megoldhatja ezt a problémát. Jó ötletnek tűnik, hogy a kapcsolatok a nyitóoldalon legyenek, különösen akkor, ha egy dokumentum teljes szövegéhez vezetnek. Ennek elmulasztása miatt előfordulhat, hogy az eredeti dokumentum szerzői jogának jogosultja az erre vonatkozó értékes információkat megvonja a felhasználóktól, ami a későbbiekben korlátozhatja a bibliográfiai információk közzétételét is.

Adatbázisjog

Az adatbázisjog vagy más néven *sui generis* jog sajátos EU-jelenség. A Szellemi Tulajdon Világszervezete (World Intellectual Property Organisation = WIPO) is fokozottan figyel az adatbázisokkal kapcsolatos kérdésekre. A dokumentumszolgáltatás szempontjából az adatbázisjog nagyon fontos, mivel az egyes országokban az adatbázisokat (gyűjteményes műveket) eltérően védik (pl. Angliában nagyon alacsony küszöböt állítanak be az eredetiséget illetően, míg Németország igen magasat). Ezért döntött az EU a tagállamok jogalkotásának harmonizálása mellett. Az adatbázisok tartalma csak akkor lesz szerzői joggal védve, ha a tartalom eredeti, és megfelel a szerzői jogi követelményeknek. Az adatbázis mint gyűjteményes mű lehet védett, ha a szerző eredeti műve. Egyéb esetben előfordulhat, hogy az adatbázis jogosult az adatbázisjogra. A védelem feltétele, hogy az adatokat szabályozott módon vegyék fel, és azok külön-külön is hozzáférhetőek legyenek, de nem feltétlenül elektronikus formában. Az új jog jogosultjának joga, hogy megakadályozza az illetéktelen használatot. A könyvtárak speciális előjogai valószínűleg sok esetben ütközni fognak a jogosultakéval, ami jelentősen befolyásolhatja az adatbázisokra támaszkodó dokumentumszolgáltatást.

Kiadói jog

Ez az új és szokatlan jog azokat védi, akik először tesznek a nyilvánosság számára hozzáférhetővé olyan anyagot, amely szerzői jogilag nem védett, és korábban nem hozták nyilvánosságra. Például, ha egy kiadó közzéteszi egy 19. századi tudós levelezését, akkor megszerez néhány kizárólagos jogot a mű vonatkozásában. Könyvtári körökben ezt akkor lehet megszerezni, ha a könyvtár régi gyűjteményét a világhálóra vagy CD-ROM-ra teszi. Ugyanakkor, ha ezeket az anyagokat valaki másnak adják át, és az adja ki, a könyvtár 25 évre jelentős bevételi forrástól eshet el.* A dokumentumszolgáltatás olyan helyzetbe kerül, hogy a korábban jelentéktelennek tűnő intézkedések miatt változhat a dokumentumok státusza (védeltsége), és jelentős jövedelmet teremthet az érintettek számára.

Hozzáférhetővé tétel

A fentiek talán fenyegetőnek tűnhetnek a könyvtárak és hasonló intézmények számára, amelyek állományuk minél nagyobb részét szeretnék hozzáférhetővé tenni. Mit lehet tenni az egyéni felhasználó számára, hogy az anyagokat a könyvtárban használhassa, és a könyvtárak számára? Kézenfekvő megoldásnak a használati jogok látszanak, amelyeket vagy a szerzői jog jogosultja és a felhasználó közötti megállapodás rögzíthet, vagy sokkal korlátozottabb mértékben egy kötelező szabad felhasználás bevezetése, amely a társadalom bizonyos csoportjainak ad meghatározott körülmények között érvényes másolási jogokat.

Licencsek

A szerzői joggal védett anyagok használatára vonatkozó használati jogok nem újak: már 1920-ban rendezték a köztéri zenére vonatkozó szabályokat. Az USA-ban található Copyright Clearance Center és az angliai Copyright Licensing Agency az elmúlt években sok licencet adtak ki, és ma már egyre több az olyan ügynökségek száma, amelyek újságokra, műsorszórásra stb. adnak licencet. A kiadók és mind nagyobb számban a szerzők is vonakodnak attól, hogy egy-egy társaság lépjen fel helyettük elektronikus környezetben, féltve műveiket a letöltéstől, a hálózati közreadástól, és attól, hogy a dokumentum teljessége és eredete megsérülhet. További szempont a gazdasági vonatkozás, mivel egy mű elektronikus változatát sokkal többben tudják használni, mint a nyomtatottat.

Sok ország jogalkotása hagyományosan kivételeket tesz a könyvtárak védelmében, így pl. a könyvtárak másolhatnak olvasóiknak, más könyvtáraknak, állományvédelmi és -pótlási célból. Ezekre a kivételekre azért van szükség, hogy fenntartsák az egyensúlyt a hozzáférés és a megőrzés között. Ezek nem egységesek, és az EU szabályozási tervei komolyan fenyegetik őket.

Az EU úgy határozott, hogy átveszi az irányítást ezen a téren, és 1998-ban bevezeti az irányelvet (Draft Directive), amely öt fő kérdést érint:

- fénymásolás,
- közzététel a nyilvánosság számára,
- kivételek a fenti két pont alól,
- terjesztés,
- másolásellenesség és szerzői jogi menedzsment.

Ez az irányelv nagyrészt a nyomtatott dokumentumokra vonatkozik. A másolatkészítést ugyan megengedi a könyvtáraknak, a közvetítést a nyilvánosságnak már nem, illetve csak nagyon szigorú és korlátozott körülmények között. Az elektronikus környezetre vonatkozó kivételek nem tartalmazzák a könyvtárat és az egyéni használatot, mert az elektronikus környezet a használati jogokkal is jól szabályozható. Ha a könyvtárak számára lehetővé teszik, hogy hozzáférést kínáljanak az elektronikus dokumentumokhoz, akkor versenytársaikká válhatnak azoknak, akik másképp publikálják a műveket. Ebből következik, hogy tilos lesz még a dokumentumok helybeni használata is, de különösen a továbbítása akár egyazon intézmény más telephelyen lévő részlegébe. Ahogy az említett irányelvben olvasható, a könyvtáraknak lehetővé fogják tenni, hogy régi anyagokat digitalizáljanak, de ezt nem terjeszthetik úgy, hogy az pl. a számítógép képernyőjén jelenik meg. Ehhez hasonlóan a könyvtáraknak megengedik, hogy hozzáférést biztosítsanak a papíralapú adatbázisokhoz, de az elektronikus változathoz már nem. Így tiltanak bármiféle, a könyvtárak közötti elektronikus dokumentumátvitelre irányuló kezdeményezést. Ha az adatbázisjoggal összekapcsolják, a tervezett irányelv lehetővé teszi az elektronikus rendszerek használatát a szerzői jog jogosultjának beleegyezése nélkül. Mivel a könyvtárak gyűjteménye sok forrásból épül, a hozzájárulások megszerzése nem valósítható meg. A könyvtár szerepét a gazdasági, társadalmi és kulturális növekedés elősegítésében még nem ismerték fel.

Weboldalak

A World Wide Webhez való széles körű hozzáférés alapvető elem a dokumentumok szolgáltatásában. Sok dokumentum ingyenesen elérhető a Weben, míg nyomtatott változatukért fizetni kell. Igaz, hogy időt és pénzt kell áldozni az internetes kapcsolat létrehozásához, a megfelelő programok telepítéséhez, ám az anyag akkor is szabadon hozzáférhető.

Érdekes, hogy az amerikai Nemzeti Tudományos Akadémián, amely összes anyagát felrakta a Webre, 14%-kal nőtt a nyomtatott dokumentumok-

* Az Egyesült Királyságban ennyi a szerzői jogi védelem időtartama; Magyarországon ez a szerző halálától számított 70 év. – A lektor.

ra vonatkozó kérések száma, mivel a teljes letöltés fáradságos volt. A weboldalak nagy előnye viszont, hogy a hipertext kapcsolatoknak köszönhetően komplex és hatékony módszert adnak a kereszthivatkozásokhoz és az információkereséshez.

A Weben minden dokumentumot a nyomtatott-hoz hasonlóan véd a szerzői jog. Ha egy folyóirat megtalálható a Weben, ez nem jelenti azt, hogy szabadon, engedély nélkül lehet dokumentumszolgáltatásra használni.

Nemzetközi távlatok

A szerzői jog elsősorban nemzeti ügy, míg a Web szerkezetében és természetében nemzetközi. Ami egy országban legális, az egy másikban illegális lehet (pl. pornográf anyagok terjesztése). A legfőbb probléma, hogy bár senki nem birtokolja a kibernetet, mindenki szabályozni szeretné.

Személyes jogok

A szerzői jog jogosultjai tartanak attól, hogy egy dokumentum eredetében és teljességében sérül elektronikus átvitel közben. A megrendelők viszont elvárják, hogy pontosan azt kapják, amit kérnek, és ne valami más, frissített változatot. Az elektronikus jogokat kezelő rendszer, amely a vízjelzést, a tetoválást és az ujjlenyomatot is tartalmazza, segít a probléma megoldásában.

* * *

Végül szólni kell néhány szót a technológia és a dokumentumellátás összefüggéséről. A jogokat kezelő rendszer megjelenése véget fog vetni minden kiváltságnak, amit a könyvtárak élveznek, hiszen szabályozott környezetben nagyon egyszerű lesz a hozzáférést irányítani, a másolást engedélyezni, a jogdíjat beszedni, és egyes esetekben ingyenes lehetőséget adni. De mi lesz akkor, ha a rendszer minden speciális előjogot meggátol? Megkerülheti a könyvtár a rendszert? Az EU-irányelv szerint semmi esetre sem. Az egyetlen lehetőség a tulajdonosokat arra kötelezni, hogy bizonyos privilégiumokat beépítsenek a rendszerükbe, ami pl. intelligens kártya (smart card) használatával megoldhatóknak látszik.

Sok-sok éven keresztül a szerzői jog meglehetősen statikus szakterület volt. Most azonban előtérbe került, a jogi és műszaki kutatások egyik legdinamikusabb ága lett.

/CORNISH, G. P.: Copyright and document delivery in the electronic environment. = Interlending & Document Supply, 26. köt. 3. sz. 1998. p. 123–129./

(Kőrösi Krisztina)

A könyvtárak elektronikus szolgáltatásainak mérése; statisztika a digitális korszakban

Az elektronikus (a továbbiakban e-) hordozók és szolgáltatások minden könyvtártípusban gyorsan teret nyertek, ugyanakkor nehéz kérdéseket vetettek fel a könyvtári statisztika művelői számára: Hogyan mérhetjük e szolgáltatásokat? Hogyan követhetjük nyomon a könyvtárak az Internet és a World Wide Web használatát? Mit értsenek egy e-„ülésem”? Meg kell-e számlálni, hány találatot ér el egy használó, hány-szor kattint az egérrel egy-egy fájl elérésekor, egy-egy kép megjelenítésekor, egy-egy oldal vagy dokumentum letöltésekor? Milyen statisztikai adatokat kell a könyvtárnak összegyűjtenie, amikor az adott könyvtár tulajdonában meg nem lévő, azaz távoli elérésű forrásról van szó? Hogyan hatnak a könyvtárakra az e-hordozókkal és szolgáltatásokkal kapcsolatos műszaki és távközlési kiadások? Be lehet-e építeni a hagyományos könyvtárstatisztikai fogalmakba, normákba, kategóriákba, meghatározásokba és adatelemekbe az e-hordozókat és hálózati szolgáltatásokat? Segítik-e majd az e-szolgáltatásokra vonatkozó statisztikák az eredményességi és teljesítménymutatók fejlődését?

Egyértelmű megállapítás, hogy jelenleg még nem állnak rendelkezésre azok a korszerű, megbízható és releváns statisztikai információk, amelyekre nagy szükség volna a szervezetek hatékonyságának, gazdaságosságának és teljesítményének mérése céljából.

Az e-szolgáltatások mérésének problémái

Az Egyesült Államok Országos Könyvtári és Tájékoztatástudományi Bizottsága (National Commission on Libraries and Information Science = NCLIS) 1994 óta folytat vizsgálatokat ebben a tárgykörben egy kutatási téma részeként. Az e-hordozók és szolgáltatások mérésével és a leíró statisztikával kapcsolatos általános problémák közül a következőkkel foglalkoznak:

➤ Az e-hordozók és szolgáltatások egységes definíciója a költségek/kiadások áttekintéséhez, a következő részterületeken: rendszer-szerver hardver; távközlési szolgáltatások; operációs-rendszer-szoftver, site-licencek (egy intézmény különböző helyszínein való használat engedé-